

Tresánszki Dávid

A COGITO NYOMÁBAN

**MEGJEGYZÉSEK MICHEL FOUCAULT A BOLONDSÁG TÖRTÉNETE A
KLASSZICIZMUS KORÁBAN C. KÖNYVÉHEZ**

*A filozófiának nincs egyetlen módszere, de igenis
vannak módszerek, mondhatni, különböző
terápiák.*

Ludwig Wittgenstein: Filozófiai vizsgálódások

(a Cogito csendje)

Magához az *ego cogito* fogalmához egyfajta furcsa homályosság tapad Foucault monstrumában, tulajdonképpen szemantikai áttételezések sora veszi kezdetét, amikor Descartes szellemének tiszteletbeli megidézése beindítja a bolondság történetének örvénylő, máskor szerteágazó *apológiáját*. E nem teljesen homogén fogalomhasználat érzésem szerint nem valamiféle elnagyoltság, vagy hiba, hanem a szerző műben *létrejött* identitásának – és az ahhoz tartozó aspektusváltásoknak – szükségszerű következménye. Egyrészt adott az erős történeti szerkezet, mely a történelmiségbe helyezve a klasszikus ész nyelvén göngyölíti fel a bolondság sokrétűségének helyfoglalását; másrészt adott a filozófiai-pszichiátriai perspektíva, amely kisajátítja magának az univerzális racionalitás megteremtésének előjogát. Így ezeknek a pozícióknak az összevetése adja föl a tulajdonképpeni leckét a *szervezőnek*, aki megpróbál, mintegy elkerülve a logikai csapdát, valamiféle „trójai falóként”¹ egyszerre *azonosulni* a bolondság rejtőzködő nyelvével (vagy másképpen mondva, elbeszélőjévé, és *nem* beszélőjévé válni), valamint átállva a filozófus-történetíró oldalára, *elkülönöződni* annak támadójától, vagyis önmagától. A kérdés valójában az: elmesélhető-e bármilyen bolondságtörténet az Ész nyelvén? Nem válik-e bármiféle próbálkozás örültséggé azon nyomban, amint az saját cogitója tagadásának történetét akarja elbeszélni vagy elbeszéltetni a „tudás általi csapdába ejtés előtt”, amit egyébként ő maga ítéltetett hallgatásra? De ha továbbmegyünk és apológiát emlegettünk, akkor a bolondság védelme és annak története létrejöhet-e egyáltalán az Ész rendszerének az Ész rendszerén belüli leigázásból? Vajon nem csúszik-e ki lábunk alól a racionalitás talaja, amint az Ész elkezd önmaga struktúráját lebontani, hogy önnön értelmének, vagyis a megismerés hadjáratának eleget tegyen? Annak ellenére, hogy Foucault e kérdésekre explicit módon nem válaszol, végig fenntartja annak igényét, hogy a bolondság és az Ész elszakadásának nyelvén írja meg és mondja ki történetének értelmét. Mert jóllehet ez egy bolondságtörténet, ugyanakkor egy önreflexív küldetéstudat manifesztuma is saját műve igazságértékének

¹ Jacques Derrida: Cogito és bolondság története, Világosság: 2008/7-8. 33.o.

megtartására, mondhatni *A bolondság története a klasszicizmus korában* örületének megvédésére. Talán így válhat a Csend motívuma ambivalens fogalommá, hiszen egyfelől jelenti a bolondság hallgatag nyelvének metaforáját, ami a könyv logoszába csak ebben a ráhagyatkozás nélküli formában, mintegy rejtőzködő, néma gyerekként képes beilleszkedni; másfelől a pszichiátriai foglalkozások esszenciális módszerét, mintegy a Csend nyelvének, vagyis a bolondság nyelvének teljes – a Csend (elzárás) módszerével való – *tagadását*. Céлом ennek a nyelvnek a hányattatott sorsát röviden bemutatni a két fő mítosz megjelenésén keresztül, melyek a klasszicizmus korában párhuzamosan futottak egymás mellett; negatív erkölcsiség hordozói voltak; és amelyek mégis bázisát alkotják majd a pszichoanalízisnek a 19. században.

A terápia diszkurzusa Freud óta kezdett el újra eszköz lenni a pszichoterápiákban, az ezt megelőző korok azonban ennek csak látszatát tartották fent: „Hiábavaló volna azon igyekeznünk, hogy a klasszicista korban megkülönböztessük egymástól a testre irányuló terápiákat és a lélektani gyógyító eljárásokat. Még hozzá azon egyszerű oknál fogva, hogy a pszichológia ekkor még nem létezik.”² Freud emeli ki³ a megismerés nyelvét a Csendből (jelentésnélküliség) és utalja a szubjektumok közé, teljessé téve ezzel a tranzitivitási pontokat. „Éppen ezért igazságosnak kell lennünk Freuddal szemben. [...] Freud [...] visszaállította az orvostani gondolkodásban a nem-értelemmel folytatott párbeszéd lehetőségét.”⁴ A terápia így egyfajta etikává alakul át, amelyben a beteg mint szubjektum vesz részt, vagyis annak nem tárgya marad, hanem alanya lesz. Ezeket a tranzitivitási pontokat fontos lesz részletesebben tárgyalni, ugyanis ezek mutatják majd a terápiák különbségeiben megmutatkozó drasztikus hibákat. A látszat-diszkurzus hatalmi funkcióba való átcsapása hozza meg azt az eredményt a Freud előtti orvoslásban, amit korábban Csendnek (elzárás) – mint a Csend, vagyis a bolondság nyelvének tagadásának hívtunk. A Tekintély előtti Csend az, amiről a modern pszichoanalízisnek észre kellett vennie, hogy ellensége a pszichotikus betegségek gyógyításának (kezelésének), mivel betapasztja és ellehetetleníti azokat a kapcsolódási pontokat, amiken keresztül a szubjektum, a psziché, megnyilatkozhat. Ezt a tekintélyt, melyet el kellett vetni az orvoslásnak, jóllehet nem tudta és ma sem tudja magát teljes egészében felmenteni alóla, nem szabad azonosítanunk a wittgensteiniánus tekintély fogalommal. Ugyanis a Wittgenstein által használt fogalom nem a terápia alapja, mint a 19. század előtti gyógyászatban, hanem az ahhoz vezető út egyik fontos állomása, ha tetszik, szükséges feltétele. A tanulás kezdete az utánzásban koncentrálódik, a Tekintélynek való engedelmeskedés szükségszerű folyamat, mivel a kétely még

²Michel Foucault: *A bolondság története a klasszicizmus korában*, Atlantisz Könyvkiadó Budapest, 2004., IV. Fejezet, 470. o.

³Vö. "Talking-cure" elmélet Josef Breuer alapján: Sigmund Freud: *Pszichoanalízis*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977. 49-60. o.

⁴Uo. 471. o.

nem léteznek. Azonban a terápiába a szubjektum már kételyeivel, bizonyosságaival, reflexióival lép be, amiben saját igazságának nyomában válhat a tranzitivitási pontok és egyben az etika aktiválójává.

Foucault a történetíró identitásával és annak aspektusából veti bele magát az Ész megnyilatkozásainak történetbe, kezdve egészen a középkorral, amelyben már megjelenik a korszak azon félelme, hogy a szélsőséges különbségek az ember természetei között valamilyen fogyatékoság okozatai. A Bolondok hajójának mítosza végigvonul egészen a 18. századig: aki a hajóról jött, a középkor Másikja, ijesztő tükörré válik, kizárva a közösségből, saját szabadságának foglya lesz. Más szóval saját igazságának elvesztése miatt, ami tulajdonképpen a *cogito* mondásának lehetetlensége, a küszöbön onnan helyezik el, bezárják önnön tehetetlenségébe, láthatatlan láncokban éli életét. Ebben áll a középkor tévedése, hogy a bolondságot azonosítják az esztelenséggel, Isten tagadásával és minden szellemi szélsőséggel, mivel ezen a ponton még nem jelenik meg a közvetlen elzárás gondolata, csupán a száműzés eszközével élhetnek, nem vesznek tudomást róla azon túl, hogy leleplezték. A bolondság tehát földönfutóvá válik, pontosabban egy hosszú hajóútra kényszerül, ami sosem érhet révbe, sosem kaphatja meg legitimitását mástól, örök Csend, az örök tagadás veszi körül. Ezért kell eljutni ahhoz a felismeréshez, hogy a bolondság mint nem-értelem az értelem része, és mintegy egymást kiegészítve léteznek. E feltétel nélkülözhetetlen a koncentrált gyógyítás kezdetéhez, hogy az elzárás és a külön kezelés korábbi célja – a radikális különbségek hangsúlyozása, illetve azok semmibe való berekesztése – helyett azok megszüntetése legyen. De lássuk a két fő mítoszt.

(félelem és Re-treat)

A Samuel Tuke által létrehozott *Re-treat* intézmény volt az első olyan központ, amely az elzárás küszöbön onnani világát akarta a küszöbön innenső világába transzferálni; vagyis olyan körülmények reprodukálása volt a célja, mely az embert természeti lényként tételezve arra készíti, hogy újra megtalálja a kapcsolódást a természettel. E nézőponttal a társadalom emberének kezdetéhez ugrunk vissza. Ebben az a feltételezés rejlik, hogy a bolondság, a nem-értelem, az értelem *elfelejtődése* bizonyos erős behatások következtében jött létre, mely behatásokat a társadalom okozza. Vagyis a bolondság a saját igazságától, természetétől, magától a nem-értelemtől való elidegenülés. A *Retreat* „gyógyító ereje abban rejlik, hogy a bolondságot visszatéríti egy olyan igazsághoz, mely egyszerre a bolond igazsága és az ember igazsága.”⁵ Ebben áll mitikus hatalma, mert az elzárás keretében befagyasztja az időt, megkérdőjelezi a történelmet és visszavezeti az embert a mítosz kezdetéhez, s így az első természetes emberrel azonosítja. Tuke eszközei közé tartozik a vallási és erkölcsi nevelés, mégpedig az elzárásnak azon a szintjén, amikor a beteget olyan környezettel szembesítik, amely

⁵ Uo. 655.o..

a lehető legjobban hasonlít a kvékerek⁶ közösségére. A vallási nevelés lényege, hogy olyan közegbe kell kényszeríteni a bolondságot, ahol vitába kerül önmagával és környezetével, szembesül a vétkek és tekintély fogalmaival. Így válik a *félelem* nevelő eszközzé, az intézeti élet lényegi szereplőjévé, amelynek lényege abban áll, hogy az értelem és a bolondság között elnémítsák az eredendő közvetítő nyelvet, hogy az értelem elszigetelődjék, és a félelem szerepeljen közvetítőként, így a „bolondság nem okozhat félelmet: ő fog félni, miközben ki van szolgáltatva az igazság és erkölcs pedagógiájának.”⁷

Valóban úgy tetszik, mintha a félelem nem fenytőeszközként, hanem diszkurzusok formájában lenne jelen, mégis utalnom kell a bevezetésben használt fogalomra: látszat-diszkurzus. Ugyanis a tekintély abban áll, hogy ő maga a nem-értelem tagadása, aki egy látszat-diszkurzusban feléleszti a beteg felelősségérzetét, a bűnösség önmaga által okozott csapdájába utalja, hogy a vétket és a nem-értelmet összekösse. A bolond nem bűnös azért, hogy bolond, de a betegségén belül, amelyben nem bűnös, mégis felelősséget kell éreznie azért a zavarért, amit akkor idézhet elő, ha engedi saját nem-értelmét, bolondságát (elidegenülését) eluralkodnia értelmén. „Tuke voltaképpen egy olyan intézetet alakított ki, ahol a bolondság szabad rettetését a felelőség bezárt szorongásával váltotta fel; a félelem már nem a börtön kapuinak másik oldalán, hanem a tudat lelakatolt ajtaja mögött munkál.”⁸ Szó sincs itt tehát tranzitivitásról, itt nincs tekintet; a bolond érzi, hogy figyelik, és így tudatában van saját létének, azonban ezt a tekintetet sohasem tudja viszonzni, a bolondság rettetését a felelőség szorongásába utalják, vagyis e bűnösség révén – Foucault szerint – „a bolond önmagának és a másiknak állandóan kiszolgáltatott büntetési tárgyává válik.”⁹ Ez az, amit úgy neveztem, hogy a beteg nem alanya, hanem sokkal inkább látszat-alanya, tárgya a diszkurzusnak. Ezen protokoll révén, miszerint a látszat-diszkurzusbeli büntetés állandó kiszolgáltatottja, a bolondnak el kell jutnia saját felelős szubjektum-tudatáig, következésképp a saját értelmét kell aktiválnia ezáltal: „S éppen ezen a ponton születik meg a pszichológia – de nem a bolondság igazságaként, hanem annak jeleként, hogy a bolondság elvált igazságától, azaz a nem-értelemtől, s ettől fogva csak a természet végtelen felszínén hányódó, *jelentés nélküli* jelenség lesz. Talány, amelynek nincs egyéb igazsága, mint az, amely képes őt megszüntetni.”¹⁰

⁶ Kvékerek: Olyan érdekegyesületek létrehívásában vettek szerepet, mint a kezdeti szanatóriumok. Úgy válhatott gazdasági eszközzé, hogy gyűjtés útján jött létre, mégpedig a polgárok tőkéjének használatával, vagyis minden adófizető kiválasztott magának egy beteget, akinek figyelemmel kísérte gyógyulását, és anyagiakkal támogatta, melynek kamatából részesedett.

⁷ Uo. 667. o.

⁸ Uo. 668. o.

⁹ Uo. 668. o.

¹⁰ Uo. 471. o.

Tuke eljut odáig, hogy a tárgyiasítás folyamata révén az elidegenült (a bolond) eljuthat saját szabadsága tudatához, mely folyamat beteljesítésének egyik lehetséges eszköze a munka. Furcsa ellentmondás van itt kibontakozóban, ugyanis a munka épp azt az aktust lehetetleníti el, amely a szubjektum-tudat elérését szolgálná. Márpedig Tuke intenciói, hogy a bolondságot rá kell ébresztenie saját elidegenítettségére (bolondságára) a munka által kiiktatódni látszik: „A munka önmagában véve a fizikai kényszer minden más formájánál hatásosabb kényszerítő erővel rendelkezik, mivel a lekötött figyelem [...] elszakítja a beteget a szellem számára végzetes szabad mozgásoktól, és felelőségek adott rendszerébe kényszeríti bele.”¹¹ Más szóval a Félelem radikálisan a szubjektum-tudatra irányul, viszont a munka kikapcsolja ezt az irányultságot, így az indulatokat feloldja. Ha a munka a szubjektum kivetülése a tárgyban, amiben az aktus végén a szubjektum magára ismer, akkor következetesnek tűnik a munka mint terápiás mozzanat bevezetése, jóllehet ez csupán a társadalmi status újra-elnyerésének eszköze. Tudniillik ez lesz a valódi értelme, s nem valamiféle haladás, hiszen a beteg nem „gyógyul meg”, csupán belekerül egyfajta időtlenségbe, pauzába, s a pillanatban ragad. Ezt nem más okozza, mint a diszkurzus hiánya, a felügyelet és megfigyelés módszereibe vetett hit: „A bolond a klasszicizmus kori elzárásban is ki volt téve a tekinteteknek, de ezek a tekintetek alapján véve nem órá irányultak, hanem szörnyűséges felszínére, látható állatosságára.”¹² A bolondra (elidegenültre) irányuló állandó Tekintet ott hajszolja a bolondot, ahol a bolondság titokban az értelemhez tapad, és még alig szakad el tőle: „azt mondhatnánk, ő az újonnan jött, az utolsónak érkezett az értelem világában.”¹³

(„vallástalan vallásos tér”)

Scipion Pinel mítosza sem nélkülözi a vallást, az ő intézetében is folytatódik ennek erkölcsi munkája, de nála a vallás saját fantasztikus szövegén kívülre helyeződik, helyette az erény, a munkavégzés, a társadalmi életre való nevelés intelmei szerepelnek. Így az intézet „vallástalan vallásos tér”, mely a társadalmi erkölcs határtalan folytonosságát jelenti. Célja, hogy megszüntesse azokat az állapotokat, melyek szemben állnak a társadalom alapvető erényeivel: házasságtalanság, lustaság, dőzsölés, kicsapongás. Pinel intézete az igazságszolgáltatás intézményeként lép fel, saját törvényhozói, saját törvényei vannak. Főbb eszközei az elzárás (Csend), a tükör útján való felismerés és az állandó ítélkezés. A Csend Tuke-nál a látszat-diszkurzusban merült ki, itt azonban a Csend teljessé válik, mert megszűnik a közvetítő nyelv kialakítására tartott igény értelem és nem-értelem között. A korábban magára hagyott bolond a vele *szemben* álló Másik cinkossága folytán állandóan elismerődik, felmagasztalódik, ugyanis a

¹¹ Uo. 671. o.

¹² Uo. 669. o.

¹³ Uo. 670. o.

figyelem kirántja a lét passzivitásából, ezáltal mintegy szabadsága illúziójába kerül. Ez az illúzió foszlik szét, mihelyst a csend beékelődik az Én és a Másik közé, arra késztetve a bolondot, hogy saját nem-értelme felületén tagadja meg magát, azaz bolondnak tételezze önmagát. Így a szubjektum egy olyan szabadság birtokosa, mely a magány falaiba ütközik, a közömbösség határolja, határozza meg, ahogyan a középkorban is történt. A Másik arcának jelenléte¹⁴ megszűnik, csupán elfordított Tekintetként van jelen: „a bolondság és értelem között nem létezik többé közös nyelv”, hiszen a képzelgésre, a nem-értelem magára hagyott működésére a Csend érkezik válaszként, reflexióként: „mert a képzelgés nem az értelemmel folytatott dialógustöredék, és egyáltalán nem nyelv; a végre elcsendesült tudatban csak a bűnre utal.” Ez lesz az új nyelvjáték: a bűnösség nyelve és szabályai.

A bűnösség nyelve tulajdonképpen továbbra is egy látszat-diszkurzus, amelyben a bolondság igazsága és az orvos tekintélyének összeütközése figyelhető meg, voltaképp tükröt helyez bolondsága és a Másik bolondsága közé; a tükör útján való felismerés abban áll, hogy az önmagát felmagasztalt bolond tiszta pillanataiban az orvos – rákérdezve helyzetére – a kétely felébresztésének eszközához folyamodik. Így arra kényszeríti, hogy tekintszen önmagára, és ezzel – mintegy felmagasztalt énjét demisztifikálva – újra elérkezik oda, ahol a nem-értelem és az értelem összekapcsolódik. Foucault így ír erről: „De az elmeógyógyintézet úgy rendezte el a tükröket, hogy a bolond végül *kénytelen* ráébredni arra, hogy ő bolond. Amikor megszabadul az őt magát nézett tárgyra redukáló láncoktól, a bolondság paradox módon elveszíti szabadsága lényegét; önmagához visszatérő tekintete börtönének foglya lesz.”¹⁵ Az orvos szerepe így állandóan a pozitivista tudomány erkölcsében születik újjá, hiszen felsőbbrendűsége, vagy ha tetszik, csodatevővé válása a bolond szemében egy következő állomás a *cogito* nyomában. Az orvos-beteg viszony ezáltal az egyetlen olyan realitássá válik, amelyben létrejön és megszűnik minden lehetséges elidegenülés. „S ebben a tekintetben mondható el, hogy a XIX. század egész pszichiátriája ténylegesen Freud felé tart, aki elsőnek fogadta el a maga komolyságában az orvos-beteg páros realitását, aki nem volt hajlandó róla eltéríteni sem a tekintetét, sem a kutatását, [...] leszámolt a csennel és a tekintettel, eltörölte a bolondságnak saját látványa tükreben, önmaga által történő felismerését, és elhallgattatta az ítékezés fórumait.”¹⁶

¹⁴ A Másik és az Én közti viszony, mely a másik kifejeződésében világlik, nem summázható egy számban vagy egy fogalomban. A Másik végtelenül transzcendens, végtelenül idegen marad - de arca, ahol epifániája előáll és amely ezáltal megszólít, szakít a világgal, mely, meglehet, közös számunkra, a lehetőségei belevésődnek *természetünkbe*, ám a létezésünk által is alakítjuk. Vö. Emmanuel Lévinas: Teljesség és Végtelen, Jelenkor Kiadó, 1999. 161. o.

¹⁵ Uo. 667. o.

¹⁶ Uo. 700. o.

(a Csend cogito-ja)

Freud azáltal, hogy leküzdötte az elzárás (Csend) és a hozzá tartozó felügyeleti eszközök használatába vetett totális történeti hitet, felszabadította a bolondság küzdelmét az *ego cogito föléli* meghatározottságában. Így valamelyest enyhülni látszik Foucault számára is a logikai béklyó (a bolondság nyelvének és egyáltalán annak történetének elbeszélésébe), hiszen az értelem krízisében, amikor a rendszer gyengülni kezd, a bolondság tragédiája ugyanazon a nyelven tárul fel.

Láttuk, hogy a klasszicizmus korában felvillanó mítoszoknak rengeteg előnyük volt, hiszen ráébresztik majd Freudot arra a tényre, hogy a dialógusmentes terápiák gyakorlatát fölül kell vizsgálni. E nélkül a pszichét kutató intézmények csupán osztályozó és megfigyelő szerepkörrel rendelkezhetnek, és nem válhatnak dialógusteremtőkkel, hiszen a párbeszéd majd csak akkor alakulhat ki, amikor a pszichoanalízis kiemeli az intézmény funkcióját a tekintet csendes mágiájából, és átadja neki a diszkurzus elengedhetetlen feltételét: a nyelvet. Az így kialakuló intézmények nem élhetnek már a fenyítések eszközeivel; az indulatok a diszkurzusokban, a nyelv monológjaiba szublimálódnak, és többé nem fordulhat elő, hogy egy este az igazgató megjelenik az ajtóban.

Irodalomjegyzék:

- Jacques Derrida: Cogito és bolondság története, *Világosság*: 2008/7-8.
René Descartes: *Elmélkedések az első filozófiáról*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1994.
Michel Foucault: *A bolondság története a klasszicizmus korában*, Atlantisz Könyvkiadó Budapest, 2004.
Sigmund Freud: *Pszichoanalízis*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977.
Emmanuel Lévinas: *Teljesség és Végtelen*, Jelenkor Kiadó, 1999.
Ludwig Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1998.